

Rendszerváltástól rendszerváltásig

A jelenkor-történet dilemmái Magyarországon

Földes György: Ívek és töréspontok:
Gazdaság, politika, ideológia 1945 után. Tanulmányok.
Budapest, Napvilág Kiadó, 2018

Noha Magyarország a XX. században – sok tekintetben – osztozott a kelet-európai kisállamok „nyomorúságában” és sorsában, a tanulmánykötet szerzője többször is felidézi azt a tényt, hogy a XX. századi Európában Magyarországon került a sor a legtöbb rendszerváltásra: „forradalmak, ellenforradalmak és erőszakos külső beavatkozások néha hónapos sűrűséggel váltották egymást” (Földes 2018, 86). A sorsfordító korszakváltások idején nem meglepő, hogy a közelmúlt története is meglehetősen gyakorisággal került zárójelbe, ahogyan a versengő ideológiák megszűnték a maguk nagy narratíváját, amelyet a regnáló hatalom minden rendelkezésre álló eszközzel és erőforrással – nem ritkán több-kevesebb erőszakkal – kívánt hegemoniára juttatni. Mivel a kelet-európai országok közös sajátossága a nyugatihoz mérhető liberális polgárság hiánya, az állami hatalomnak kétségkívül kiemelt szerepe van a legitimációs igénnyel is átírt történelmi múlt, az érvényesnek tekintett „nagy narratíva” kialakításában és érvényre juttatásában. Ezek a szempontok mindenkor meghatározták a jelenkori történetírás helyzetét és lehetőségeit Magyarországon, nem ritkán egyenesen kijelölték a kurrens hatalomnak tetsző kérdésfeltevéseket és megadták a lehetséges válaszok irányát – vagy pedig a lehetséges válaszokat. Beszélhetnénk itt a két világháború közötti, magát keresztény-nemzeti kurzusként meghatározó jobboldali-konzervatív ideológia *mainstream* szerepéről, a „népi demokráciának” elkeresztelt korszak viszonylagos türelmi időszakáról (vagy inkább az átmenet várakozásáról), a Rákosi vezette egyszemélyes diktatúra megszilárdulásával kibontakozó ideológiai korszakváltásról, amely

a marxizmus-leninizmusként elhíresült doktrínát¹ kívánta egyeduralkodóvá tenni Magyarországon, és amely cél érdekében nem habozott akár fizikailag is megsemmisíteni szellemi-ideológiai ellenfeleit (a sors szomorú iróniája, hogy a baloldali „elhajlókkal” sokszor jóval kegyetlenebbül számoltak le, mint a polgári rend képviselőivel), a kádári konszolidációval megjelenő ún. népfront-politikáról, de akár arról a lassú erózióról is, amely legkésőbb, az 1960-as évek óta kikezdte a korábban megkérdőjelezhetetlennek hitt legitimációs ideológiát, és az 1980-as években végleg diszkreditálta a „marxizmust”² a magyar értelmiség (és nem csak az értelmiség) széles rétegeiben. Az államszocializmus összeomlásának belső okai között előkelő helyet foglalt el ez a kiábrándulás, amikor is a „bevásárló turizmusnak” elkeresztelt jelenség fehéren-feketén megmutatta, hogy a „fejlett szocializmus” – az utolérő fejlődést és a modernizációt hirdető szocialista teoretikusok minden ígérete ellenére – sem volt képes a tömegeknek nyugati életszínvonalat és fogyasztási szinteket (meg persze javakat) biztosítani. Talán nem csoda, hogy az utópiának bizonyult „szocialista modernizáció” tézisével együtt a *mainstream* a szocializmus eszméjét is kidobta a jelenkor történetírásának szemétdombjára: az egykori szocialista „üdv-történetet” felváltotta az államszocialista múlt egészének kriminalizálása, a Szovjetunió démonizálása, a kommunizmus és a fasiszmus bűneinek összemosása, sok esetben pedig az utóbbi rémtetteinek és genocídiumának relativizálása.³ Napjaink jelenkor-történetéből, amelyet egyre inkább dominál a két rendszert összemosó *totalitárius* paradigma, a baloldali-marxista gyökerű történetírás egyre inkább kiszorul, periferizálódik – szöges ellentétben a népfront-politika által vallott sokszínűséggel, és legalábbis a liberális vagy jobboldali konzervatív felfogás tolerálásával. A XX. századi magyar történelmet ma egy másfajta szempontból kívánja újraírni a regnáló hatalom – abban azonban mintha konszenzus lenne, hogy a marxista felfogásnak és a marxizmusnak mint módszernek nincsen helye a „legitim” narratívák között.⁴

Ebben a szellemi klímában különösen örömdetes, hogy egy olyan jelenkortörténész tanulmánykötetét veheti kezébe az olvasó, aki nem szégyelli baloldali szemmel vizsgálni az államszocializmus magyarországi történetét. A kötetbe beválogatott írások közel negyedszázad kutatásait ölelik fel; a szerző mégis felvállalta a rendszerváltás előtti és utáni különböző korszakok politikai ingadozásait, sokszor extremitásait, a magyarországi baloldal társadalmi útkeresését, majd fokozódó periferizálódását, és változtatás nélkül adta közre azokat

a tanulmányait is, amelyekre rácsfoltak a közelmúlt történései. Földes György nem tartja tévedhetetlen látnoknak magát; mint ahogyan a hazai politikai baloldal pályája is meglehetősen iránytévésztesekkel kanyargott/kanyarog, a jelenkortörténésznek is fel kell vállalnia, hogy prognózisa nem mindig bizonyul helytállónak. Miközben hisz a történeti objektivitásban, és messzemenően elutasítja a posztmodern minden nagy narratívát relativizáló szemléletét, Földes György mindenkor vállalta/vállalja baloldali elkötelezettségét, amely nemcsak a szocializmus és a társadalmi egyenlőség eszméjének továbbélésébe vetett hitet jelenti, hanem módszertani következményei is vannak. A történész egyszerre utasítja el a totalitárius paradigmát és a modernizációs elméletet; míg az előbbinek kifejezetten célja a marxizmus kriminalizálása, az utóbbi „mindössze” az iparosítás és a gazdasági-társadalmi modernizáció állami erőszakkal végrehajtott programjára szűkíti le a szocializmus értelmezését. Földes György lényegesen nagyobb empátiával közelít az államszocializmus történetéhez, mint a totalitárius iskola azon szerzői, akik pusztán annyit kívánnak bizonyítani, hogy a szocializmus és az állami terror, a rettegett ÁVH vagy a koncepciós perek egy töről fakadnak, és mindezt a Vörös Hadsereg tankjai kényszerítették rá Magyarországra. Akik ebben a ma egyébként nagyon divatos paradigmában gondolkoznak, azok számára a könyv kétségtelenül provokáció, a szerző kiinduló tézisei között ugyanis szerepel, hogy a második világháború előtt számtalan égető szociális probléma feszítette az országot, amelyre a fasizmus tragédiája után az államszocializmus ígért adekvát válaszokat. Fontos kiemelni, hogy a szerző megkülönbözteti a népi demokratikus korszakot a sztálini típusú egyszemélyes diktatúrától; mint ahogyan a Kádár-rendszerben is több korszakhatárt lát, mint az államszocializmus egész történetét egybemosó „totalitáriusok”. Mivel a szerző saját meghatározása szerint is azok közé tartozott, akik modellváltással kívánták volna megoldani a Kádár-korszak válságát, és a rendszerváltás után is közéleti szerepet vállalt mint szocialista tudománypolitikus, kétségtelen, hogy jóval inkább „belülről” látta a kádári modell bomlási folyamatát, mint a történelmi emlékezetből az egész Kádár-korszakot legszívesebben kiiktatni kívánó, az „idők szavát” jobban megértő szerzők. A történelmi empátia jó értelemben vett példájának tekintem, hogy a szerző belevette azt a tanulmányát is a kötetbe, amelyben a pártoktatási kézikönyvek szocializmusképét vizsgálja – és egyébként arra a következtetésre jut, hogy az 1970-es években megkreált „fejlett szocializmus” képe sem volt összhangban

az 1980-as évek társadalmi valóságával, mint ahogyan az sem merült fel, hogy az állampárt propagandistái újragondolják a meghaladott – vagy el nem ért – ideológiát.

Éppen a szocializmus-képnél kell azonban megemlíteni egy látszólag érthetetlen hiányt. Miközben a szerző – az előszón kívül – nem reflektál a totalitárius iskola elméleti problémáira, vagy a revizionista, illetve poszt-totalitárius irodalomban felhalmozódott kritikákra, mintha nem venne tudomást az államszocializmusnak a rendszerváltás után kidolgozott, marxista gyökerű kritikájáról sem, amelyet Magyarországon az *Eszmélet* c. folyóirat képvisel a legkövetkezősebben. Csak példaként említem a Krausz Tamás és Szigeti Péter szerkesztésében megjelent Államszocializmus – értelmezések – viták – tanulások c. kötetet, amelyre éppen egy baloldali elkötelezettségű szerzőnek illett volna reflektálni. Itt nem pusztán arról van szó, hogy nehezen várható el, hogy az egyes történeti iskolák szóba álljanak egymással, ha az iskolán belül sincsenek valódi viták – sőt, az egyes szerzők tudomást sem vesznek a másik munkájáról, létezéséről. Adódik azonban egy módszertani nehézség: miközben a szerző rengeteg forrás felhasználásával valóban objektíven tanulmányozza a Kádár-korszakot, nem igazán érthető, hogyan viszonyul a „létezett szocializmus” jelenségéhez, illetve mihez képest is határozza meg a saját szocializmus-koncepcióját. Ez annál is inkább sajnálatos, mert Földes György Kádár-elemzése nézetem szerint fontos, a szakirodalomban megkerülhetetlen munka. Tudományos értékét és érvényességét csak növelné, ha a szerző az igaz, a rendszerváltás után perifériás helyzetű, de mégiscsak létező rendszerkritikai szakirodalomban is elhelyezné a saját koncepcióját.

A kötet fontos érdemei között említem a forrásközpontú megközelítést, a források tiszteletét és az elmélyült levéltári kutatómunkát, a történeti objektivitás igényét, az oknyomozó történetírás gyakorlatát, a nagy struktúrákra – gazdaságra, eszmerendszerekre, osztályformálódásra – való rákérdezés igényét, a tárgyyszerű kifejtést. A szerző a magyar–szovjet gazdasági kapcsolatok vizsgálatakor kimutatja, hogy egyre kevésbé volt igaz az a tézis, miszerint a Szovjetunió gazdaságilag kizsákmányolta volna a szatellit államokat; valójában jóval a piaci ár alatt szállított nyersanyagot, energiahordozókat, miközben a magyar életszínvonal-politika egy részét is ő finanszírozta. Az 1953 és 1956 közötti iparirányítást vizsgálva pedig a szerző megállapítja, hogy a később „új gazdasági mechanizmusként” ismertté vált politika több eleme (decentralizáció és a vállalati önállóság növelése, a jövedelmek

fokozottabb differenciálása, stb.) megjelent – legalábbis a közgazdasági írásokban.

A kötet legvaskosabb része a Kádár-rendszer és a „kádárizmus” behatoló és értő – weberi fogalommal: *megértő* – elemzése. Földes György több tanulmányban is választ keres arra, hogy mennyiben formálta Kádár a „kádárizmust” – ha egyáltalán beszélhetünk ilyesmiről – illetve mi is volt a pontos szerepe a magyar történelemben. Rainer M. Jánossal vitatkozva, Földes úgy látja, hogy noha Kádár – megundorodva a személyi kultusz „túlkapásaitól” – maga nem kívánta ideológiává formálni rendszerét, de lényegében önálló politikát követett, már amennyire ez lehetséges volt az adott világpolitikai helyzetben, és társadalompolitikájában a városi, ipari munkásságot preferálta. Ezt még akkor sem adta fel, amikor e politika következtében is Magyarországon menthetetlenül az eladósodás útjára lépett. Földes megállapítja, hogy Kádár valószínűleg előbb érzékelte a munkáspolitikai kudarcát, mintsem felfogta volna, hogy az az általa vezetett rendszert is megrendíti. Mindenesetre magam a Kádárral foglalkozó tanulmányok legsikerültebb darabjának tartom *A Kádár-rendszer és a munkásság* c. elemzést, amelyben Földes felvázolja a második világháború utáni munkásosztály-formálódás főbb jellegzetességeit, és a kádári munkáspolitikai alapvető vonásait, amelynek segítségével a munkásosztályt a korszak végére sikerült beemelni a középosztályba (hogy aztán a rendszerváltás után széles rétegei ismét lesüllyedjenek – de hát ezzel Magyarország nem állt egyedül Kelet-Európában).

Számos érdekességet tartogat a *Kádár János és az erdélyi magyarság* c. tanulmány. Földes itt a dokumentumok tükrében vizsgálja, mennyiben igaz az, hogy Kádár „nemzetellenes” politikát folytatott, vagy legalábbis nem törődött a magyar kisebbségek helyzetével, amelyet elsősorban Romániában sikerült megnehezíteni. A szerző, aki nagy monográfiát is szentelt a témának,⁵ bebizonyítja, hogy Kádárnak nem sok tere volt e téren sikereket elérni, s így – pragmatikus politikusként – a belpolitikára koncentrált, ahol szemléletesebben is bebizonyíthatta a szocializmus eszméjének igazát, mint az ekkor a nemzeti kommunizmust kitaláló Ceaușescu-rendszerrel szemben. Kádár ráadásul – joggal – félthette a belpolitikában elért eredményeket a nacionalizmus erősödésétől, amellyel egyébként 1956-ot is magyarították. „Ha mi is kinyitnánk a zsilipeket, csodálkozhatnánk, mi lenne a következménye” – idézi Földes Kádárt (Földes 2018, 184), aki egyébként – a történész kutatása alapján – élete vége felé változtatott álláspontján. Nem akadályozta meg például Aczél György

a „Szocializmus és nemzeti kérdés” c. előadását; ekkor beszélt először 1956 után nyilvánosan magyar politikus a határon túl folyó erőszakos asszimilációról.

Földes elemzése Kádárról háttérbe szorítja az ideológust és előtérbe állítja a realpolitikust, aki egy Magyarország számára „vesztes” helyzetben került történelmi alternatívák elé – és ha nem is minden téren, de „összességében” jól teljesített, aminek kézzelfogható bizonyítéka, hogy sokéig élhető szocializmust teremtett kisemberek milliói számára – akik korábban nem tapasztaltak ilyen törődést az uralkodó elitek részéről. Földes fontos megállapítása: „Magyarországon inkább jellemző az államszocializmus politikai rendszerére és a Kádár-korszakra az állampárt hatalmi monopóliumokkal alátámasztott működése, mint a »klasszikus« sztálinizmus idején mindent irányítani és ellenőrizni akaró pártállam” (Földes 2018, 112). A kádári felfogásra talán a legtalálóbb idézet a *Kádár János és a magyar desztalinizáció* c. tanulmányban szerepel: „Nem azért építünk szocialista társadalmat, mert van marxizmus-leninizmus, amely azt előírja vagy mert van párt s annak valahová vezetnie kell a népet, vagy van Hazafias Népfront, amely segít valamilyen irányba elvezetni a néptömegeket, hanem fordítva: azért kell a jó elmélet, a jó párt és a jó népfront, azért kell felépítenünk a szocialista társadalmat, mert ez biztosítja az emberek jobb életét, a haza és a nemzet virágzását” (Földes 2018, 154).

Kádár nem tartotta magát reformernek, és kerülte is a reform elnevezést. A desztalinizációt nem „rámerte” a sors, hanem kétségtelenül akarta. Noha a szerző gondosan kerül mindenfajta „pszichologizálást”, nem kell nagy képzelőerő ahhoz, hogy a kötetben idézett Kádár-levélből beleképzeljük magunkat a letartóztatott és ártatlanul meghurcolt kommunista helyébe: „Azt mondhatom, hogy amit én – és persze nem csak én – az utolsó négy év alatt átéltem, az nem embernek való. Ha lehetne sorsot cserélni, akkor inkább választanám mindenkor, hogy mint kommunista üljek egy kapitalista ország börtönében tizenkét évet, mint a saját Népköztársaságom börtönében 12 hónapot. Sajnos, volt alkalmam a különbséget összemérni – ez a két dolog nem ugyanaz, nem is lehet összehasonlítani” (Földes 2018, 144). Kádárt a börtön sem tántorította el a szocializmustól és a baloldaliságtól – viszont 1956 után mindenképpen egy olyan szocializmusban gondolkodott, amelyik (jobban) figyelembe veszi a magyar társadalom sajátosságait, és nemzeti karakterét, mint a sztálinista modell. Ha belegondolunk abba, hogy az 1956-os forra-

dalomban éppen ez a nemzeti jelleg mutatkozott meg, akkor talán (jobban) megértjük a kádári dilemmát.

Terjedelmi okok miatt nem áll módomban valamennyi tanulmány ismertetése. Az utolsó résszel (*Eszmék és ideológiák*) kapcsolatban csak néhány megjegyzésre szorítkozom. A szerző – noha szigorúan elhatárolódik mindenféle „posztmodern” áramlattól, talán maga is eltűnődik azon, hogy mit jelentett baloldalinak lenni az extrémítások korának is nevezett XX. században, és mit jelenthet a szocializmus eszméje ma, amikor a marxizmus-leninizmus Kelet-Európában lényegében halott. Ez a vívódás talán az *Utópia és felelősség: Gáll Ernő baloldalisága* c. tanulmányban a legszemélyesebb, hiszen Gáll Ernő jó barátságban is állt a szerzővel. Itt kiemelem az alábbi mondatát: „Nem a vér, hanem a közös sors vállalása, a közös kultúra és a közösnek vallott cél az, ami összetartja, újrakonstruálja a nemzetet, a nemzeti közösséget” (Földes 2018, 303). Gáll Ernő sorsa sok tekintetben „tipikusan” kelet-európai: egy polgári zsidó család sarjaként maga is megtapasztalja az üldöztetést, a buchenwaldi haláltáborból hazajöve pedig csak rövid ideig reménykedhet abban, hogy a szocializmus megoldja a társadalmi egyenlőtlenségek, a faji megkülönböztetés és az asszimiláció problémáját; helyett éppen azzal kell szembesülnie, hogy szörnyű bűnöket követnek el a sztálinizmus nevében kortársai. „Azért is kapott a morál kulcsszerepet Gáll politikai gondolkodásában” – írja Földes – „mert a legfontosabb társadalmi problémákról évtizedeken keresztül nem lehetett a nyilvánosság előtt megfelelő módon beszélni. Még kevésbé lehetett alternatív politikai stratégiákat megfogalmazni – még a párton belül sem, nemhogy a nyilvánosságban” (Földes 2018, 304).

Ezzel a dilemmával szembenézve számos értelmiségi döntött úgy, hogy „kilép” a párt büvköréből és megpróbál berendezni egy alternatív nyilvánosságot. Erre a kádári Magyarországon lényegesen jobbak voltak a feltételek, mint Ceaușescu Romániájában. És itt kezdődik a tulajdonképpeni kritikám. A szerző „belülről” látta és sokszor láttatja az eseményeket – elfeledkezni látszik azonban arról, hogy 1989-ben (vagy már előtte) a kádári népfrempolitika is megbukott. Az 1960-as évektől fokozódik az értelmiség nyugati orientációja – jellemzően egyre inkább Max Weber, Riesman és más „polgári” szociológusok jelentik a mércét, miközben a marxista ideológiát egyre többen azonosítják a hitelét veszített legitimációs ideológiával. Ez az intellektuális légkör kellőképpen „megágyaz” a marxista gyökerű iskola teljes kiszorításának, vagy története „polgári” átírásának, a marxiz-

mus kilúgozásának a rendszerváltás után. A liberális és a jobboldali konzervatív értelmiség *nem kér* az egykori népfrontpolitikából: a magyar értelmiség és a történetésztársadalom belső törésvonalai egyre inkább elmélyülőben vannak, ami nyilvánvalóan nem független a jobboldali konzervativizmus hegemon törekvéseitől. Nem e helyütt kell azt megírni, hogyan és miért alakult így a magyar értelmiségi körök belső megosztottsága; az azonban igaz, hogy az egyes iskolák egyelőre tudomást sem vesznek egymásról, nemhogy diszkurzív módon vitatkoznának. Ezekre a fejleményekre baloldaliként is és tudománypolitikusként is érdemes lett volna reflektálni.

A szerzőt dicsértem a forrásközpontúság, a források abszolút tisztelete és a történeti objektivitás igénye okán; azért azonban bírálni lehet, hogy a marxista történetírásnak a történeti antropológia, a gender, a mikrotörténet, stb. is legitim ága – mint ahogyan ezeket a műfajokat számos nyugati szerző műveli. Bonyolult kérdés, hogy az eredetileg marxista gyökerű társadalomtörténet miért lett „liberális” tudomány Magyarországon; és nem is e helyütt kell erre megadni a választ. A felsorolt diszciplínák beemelése a vizsgálódásba azonban tovább növelhette – vagy cáfolhatta – volna a kötet következtetéseinek érvényességét. Jómagam csak két vitás pontot említek. Miközben saját munkáskutatásaim alapján egyetérték Földes György azon állításával, hogy a városi, ipari munkásság volt a Kádár-korszak fő társadalmi bázisa, hozzátenném, hogy – tradicionális okok vagy egyébek miatt – a korszak a férfi szakmunkásokat preferálta. Az 1970-es és 80-as évek nőpolitikájáról azonban alig vannak érdemi kutatások.⁶ A másik: a szerző megállapítja, hogy a kádári munkásságnak volt osztálytudata. Ha igen, ez semmiképpen nem volt forradalmi tudat; a munkásosztály – szemben minden ideológiai kíváncsalommal – fogyasztói tudattal bírt, vagyis sokkal inkább *kispolgárosodott*.⁷ Enélkül nem érthető meg, miért nem érdekli a tömegeket 1989 után semmiféle szocialista útkeresés. 1994-ben az életszínvonal-politika győzött – ami később a magyar politikai baloldal veszte lett. Ezért lehet a Kádár-korszak emlékezete sok tekintetben ma is ambivalens.

Fentebb már szóvá tettem azt a sajnálatos tény, hogy a mai Magyarországon perifériás helyzetű baloldal szellemi értelemben is megőrizte a múltból „örökölt” legrosszabb beidegződéseket, azt, hogy jobban féltek a baloldali „elhajlóktól”, mint az őket ténylegesen ellenségnek tekintő liberális vagy konzervatív áramlatoktól. Márpedig miféle népfrontpolitikáról beszélhetünk ott, ahol a mégoly perifériás helyzetű

szellemi baloldal is székértáborokba szerveződik, vagy tudomást sem vesz a másik munkájáról? Úgy tűnik, itt is a legrosszabb „politikus” reflexek működnek – értelmiségi körökben is. Miközben a szerző a kötetet *A centrum, a periféria és az ember* c. írásával zárja, a globális perspektíva mindenesetre kissé háttérbe szorul. Pedig a szerzőnek igen eredeti meglátásai vannak a Kádár-korszakról – hasznos lett volna globális vagy legalábbis kelet-európai perspektívába helyezni a magyar rendszer függőségét és lehetőségeit. Egy ilyen kitekintés a „létezett szocializmusok” kelet-európai tipológiájához is nyújthatott volna további adalékokat.

Összegezve, a kötet mindenképpen bátor kísérlet a szembenézésre és a Kádár-korszak „beleérző” megértésébe – főleg a mai intellektuális klímában. A gondos és pontos szöveggondozás a kötet szerkesztőjének, Gellériné Lázár Mártának a munkáját dicséri; csak remélni lehet, hogy sok laikus – de útkereső – fiatal olvasóhoz is utat találnak Földes György tanulmányai.

Jegyzetek

- ¹ Lásd a „szocializmus egy országban” nevében meghirdetett sztálini fordulatot; Krausz Tamás 1995.
- ² Természetesen meg kell különböztetnünk a marxizmust a legitimációs ideológiától, ám a rendszerváltás óta ezt a két fogalmat szisztematikusan összemossák, hogy ezáltal is lejárassák a marxizmust mint tudományos módszert.
- ³ A totalitárius paradigma bírálatát más helyütt megadtam: Bartha Eszter 2003.
- ⁴ Lásd ehhez: Krausz Tamás 2011.
- ⁵ Földes 2007.
- ⁶ Susan Zimmermann sokat tett azért, hogy „beemelje” a témát a nemzetközi diskurzusba: Zimmermann 2010 és Zimmermann 2014.
- ⁷ Lásd ehhez Bartha Eszter 2018.

Hivatkozások

- Bartha Eszter 2003: A sztálinizmus a régi és új historiográfiában: A jelenség meghatározásának elméleti és módszertani problémái. In: Krausz Tamás (szerk.): *Tanulmányok és dokumentumok a sztálinizmus történetéből*. Budapest, Tankönyvkiadó, 15–39.
- Bartha Eszter 2018: Munkáseletmód az 1970-es évek Magyarországon: Tudomány és politika. In: Tóth Pál Péter (szerk.): *Siófokról indultam... Farkas János 1933–2016. Emlékkötet*. Budapest, Rézler Gyula Alapítvány-Gondolat Kiadó, 39–63.
- Földes György 2007: Magyarország, Románia és a nemzeti kérdés 1956–1989. Budapest, Napvilág Kiadó.

- Krausz Tamás 1996: *Szovjet thermidor: A sztálini fordulat szellemi előzményei 1917–1928*. Budapest, Napvilág Kiadó
- Krausz Tamás 2011: A magyar történetírás és a marxizmus. Megjegyzések a „kelet-európaiság” problémájához. In: Uő (szerk.): *Vitás kérdések a Szovjetunió és Kelet-Európa XX. századi történetében*. Ruszisztikai Könyvek XXXIII. Russica Pannonicana, Budapest, 2011. 219–290.
- Krausz Tamás – Szigeti Péter (szerk.) 2007: *Államszocializmus – értelmezések – viták – tanulságok*. Budapest, Eszmélet – L’Harmattan.
- Zimmermann, Susan 2010: Gender Regime and Gender Struggle in Hungarian State Socialism. *Aspasia*, Vol. 4, 1–24. A tanulmány magyarul is megjelent az *Eszméletben*: A társadalmi-nemi (gender) rezsim és küzdelem a magyar államszocializmusban. *Eszmélet*, 2012, 24. évf. (96. szám), 103–131.
- Zimmermann, Susan 2014: In and Out of the Cage: Women’s and Gender History Written in Hungary in the State-Socialist Period. *Aspasia*, Vol. 8, 125–149.